

Dr. İsmail METİN*

Dr. İrfan KALPALI**

Gümrük Ticaret Dergisi • Aralık 2018 • 5(14) • 10-17

Başvuru | 26 Ekim 2018

Kabul | 17 Aralık 2018

Manisa'nın Dış Ticaretine İlişkin Dinamiklerin Değerlendirilmesi¹

Özet

Türkiye 2017 yılında 157 milyar dolarlık ihracata karşılık 233 milyar 800 milyon dolarlık ithalat yaparak toplamda 390 milyar doları aşan bir dış ticaret hacmine ulaşmıştır. İstanbul, Bursa, Kocaeli, İzmir, Ankara, Gaziantep ve Sakarya'nın ardından en çok dış ticaret hacmine sahip sekizinci şehir Manisa olmuştur. Bu çalışmada, Manisa'nın dış ticareti geniş bir çerçevede analiz edilmiştir. Bu kapsamda, şehrin dış ticaret hacminin gelişimi, dış ticaret yapılan ülkeler ve dış ticaret mal grubu (sektörel bileşimi) hakkında bilgi verilmiştir. Manisa'dan Almanya, İngiltere, Polonya başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesine ihracat yapılırken; Almanya, Polonya ve İtalya gibi ülkelerden ithalat yapılmaktadır. Uluslararası pazarlara en çok gönderilen ürünler makina, TV, plastik, zeytin, tavuk ürünleri, otomotiv ürünleri ve demir-çelik olurken, ithalatta makine, plastik, demir-çelik, optik saat ve nakil vasıtaları ön sıralarda yer almaktadır. Çalışmada, tarih boyunca Anadolu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Manisa'ya uluslararası yatırımların çekilmesi ve ihracatın artırılmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur. Manisa'nın dış ticaretinde yeni fırsatlar belirtilerek bu doğrultuda özellikle ihracatın artırılması hususunda yeni hedefler saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ticaret, Manisa, Uluslararası Pazarlama.

JEL Sınıflama Kodları: M31, M39

The Evaluation of the Dynamics Regarding the Foreign Trade of the City of Manisa

Abstract

Turkey has reached a foreign trade volume of 390 billion dollars in 2017 by realizing a 800 million dollars import in response to an export of 157 billion dollars. Following İstanbul, Bursa, Kocaeli, İzmir, Ankara, Gaziantep and Sakarya, the eighth city who has the biggest foreign trade volume has been Manisa. In this study, the foreign trade of Manisa has been analysed extensively. In this scope, information regarding the development of the foreign trade volume of the city, the foreign trade countries and the foreign trade product groups (sectoral compound) have been given. While the export is conducted to many countries leading of which are Germany, England and Poland; the import takes place from countries such as Germany, Poland and Italy. The most frequently sent products to the international market are machine, TV, plastic, olive, chicken products, automotive products and iron-steel; and machine, plastic, iron-steel, optical clocks and means of transportation are the leading imported products. In the study, suggestions concerning the increase of export and attracting the intention of international investors to Manisa- one of the most important trade centres of Anatolia-have been made. By defining new opportunities for Manisa's foreign trade, new targets have been depicted concerning the increase of the exportation.

Keywords: International Trade, Manisa, International Marketing.

JEL Codes: M31, M39

Giriş

Manisa şehrinin tarihi Milattan önce (M.Ö.) 3000 yıllarına kadar dayanmaktadır (Özleyen ve Tepeci, 2017 s. 139; Akpınar ve Keskin, 2018, s. 5-16). Manisa, tarihi geçmişi ve jeopolitik konumu ile anılsa da son yıllarda sanayi, tarım ve ticaret alanında Türkiye'nin önde gelen şehirleri arasındadır. Bunun arkasında, merkezi konumu itibarıyla Anadolu'yu Ege Denizi'ne bağlayan bir köprü görevi görmesi (Dursun, 2013, s. 518-530), dolayısıyla sağladığı lojistik üstünlükler, yatırım maliyetlerinin göreceli olarak düşük olması, doğal kaynaklara sahip olması (Çelik, 2017, s.285-312) ve Manisa merkez ve ilçelerinin yanı sıra İzmir'deki kalifiye işgücüne yakınlığı yer almaktadır. Ayrıca Ege bölgesinde denize kıyısı olmasa da, İzmir'in Alsancak ve Nemrut limanlarına en yakın il Manisa'dır. Yerel yatırımcılar yanında, çok uluslu şirketlerin de ilgi gösterdiği Manisa'nın, Türkiye'nin en çok dış ticaret yapan 8 ili arasında bulunuyor olması, yatırım ve ticaret açısından sahip olduğu stratejik önemi açıkça göstermektedir.

Uluslararası işletmecilik faaliyetleri, uluslararası yatırım ve ticaret olmak üzere iki şekilde incelenmektedir. Uluslararası yatırımlar; sermaye, teknoloji, yönetim yeteneği, üretim altyapısı vb. üretim faktörlerinin diğer ülkelere aktarılmasını veya devralınmasını ifade ederken, uluslararası/dış ticaret ise ulusal sınırlar arasında, ürün ve hizmetlerin karşılıklı değişimini ifade etmektedir. Bu değişim ihracat ve ithalat olmak üzere iki şekilde gerçekleşir (Çavuşgil, Knight ve Riesenberger, 2012). Liberal bir ekonomi için, diğer ülkelerle olan ticaret düzeyi büyük önem taşımaktadır. Dahası bu ticaret, dışa açık bir ülke ekonomisinin lokomotifidir. Ekonominin büyük ölçüde dış ticarete bağlı olduğu gerçeği, Türkiye'nin bölge ve iller düzeyinde de dış ticaretine ilişkin dinamiklerinin incelenmesini gerekli ve önemli kılmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı Manisa'nın dış ticaretine ilişkin göstergelerin ayrıntılı bir şekilde araştırılarak,⁵

özellikle ihracatının artırılmasına yönelik farkındalık oluşturmak ve bu yönde önerilerde bulunmaktır. Çalışmada, ikincil kaynaklardan elde edilen veriler ışığında Manisa'nın dış ticareti, ülke ve mal grupları açısından özellikleri, önde gelen ihracatçı sanayi kuruluşları ile Manisa Gümrük Müdürlüğü özelinde Manisa'nın dış ticaretine ilişkin dinamikler incelenerek değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

1. Manisa İli Dış Ticareti

Türkiye 2017 yılında 157 milyar dolarlık ihracata karşılık 233 milyar 800 milyon dolarlık ithalat yaparak toplamda 390 milyar doları aşan bir dış ticaret hacmine ulaşmıştır. İstanbul, Bursa, Kocaeli, Ankara, İzmir, Gaziantep ve Sakarya'nın ardından en çok dış ticaret hacmine sahip sekizinci şehir Manisa olmuştur (Tablo 1). Söz konusu 8 il Türkiye'nin dış ticaretinin %80'den fazlasını yapmaktadır.

Tablo 1: Önde Gelen İhracatçı İller (Milyon ABD Doları)

Şehir	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	Toplam (Milyon \$)
İstanbul	81.446	134.683	216.129
Bursa	10.534	9.121	19.655
Kocaeli	8.094	11.561	19.655
Ankara	6.737	12.516	19.253
İzmir	9.255	9.851	19.106
Gaziantep	6.607	5.237	11.844
Sakarya	5.250	3.086	8.336
Manisa	1.990	3.148	5.138

Kaynak: TÜİK, 2018, İllere Göre İhracat İstatistiklerinden derlenmiştir.

Türkiye ve Manisa ekonomisinin önemli göstergelerinden olan ihracata ait veriler Tablo 1'de gösteril-

⁵ Bu çalışma 7-8 Eylül 2018 Tarihlerinde düzenlenen IV. Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.



miştir. Türkiye'nin toplam ihracatı değerlendirildiğinde, 2008 yılı sonlarında başlayan küresel krizin olumsuz etkisi 2009 yılı ihracat rakamının düşmesine neden olurken 2010-2014 yılları arasında tekrar yükseliş eğilimi yaşanmış ve 2015-2016 yılları arasında yakın coğrafyamızda yaşanan olumsuz gelişmeler, ABD Dolarının güçlü seyri, petrol ve emtia fiyatlarındaki zayıflık (Büyükeksi, 2017, s.1) gibi nedenlerle yaklaşık %10 kayıp yaşandıktan sonra 2017 yılında ihracat tekrar 157 milyar dolar seviyelerine yükselmiştir. 2010-2012 yılları arası ihracatta 4 milyar doları aşarak en iyi dönemini yaşayan Manisa, 2013 yılından 2017 yılları arasında 2 milyar dolar sınırını aşamamıştır. Manisa'nın Türkiye'nin toplam ihracatından aldığı pay %1,3'ler seviyesinde olup bu rakamın 2010-2011 yıllarında olduğu gibi tekrar %3'ler seviyesine gelmesi gerekmektedir. 2017 yılında toplam ihracat %10'dan fazla artış göstermesine rağmen Manisa'nın Türkiye ihracatından aldığı payda azalma yaşanmıştır.

Tablo 2: Türkiye ve Manisa İli İhracat Değerleri (Bin ABD Doları)

Yıl	Türkiye / Manisa	Toplam İhracat	Toplam İhracata Oranı (%)
2008	Türkiye	132.027.196	0,77
	Manisa	1.018.691	
2009	Türkiye	102.142.613	0,89
	Manisa	911.957	
2010	Türkiye	113.883.219	3,03
	Manisa	3.445.906	
2011	Türkiye	134.906.869	3,09
	Manisa	4.164.819	
2012	Türkiye	152.461.737	2,75
	Manisa	4.198.433	
2013	Türkiye	151.802.637	1,22
	Manisa	1.844.589	
2014	Türkiye	157.610.158	1,26
	Manisa	1.980.798	
2015	Türkiye	143.838.871	1,28
	Manisa	1.839.282	
2016	Türkiye	142.529.584	1,32
	Manisa	1.874.348	
2017	Türkiye	157.000.000	1,27
	Manisa	1.989.478	

Kaynak: TÜİK, 2018, İllere Göre İhracat İstatistiklerinden derlenmiştir.

Türkiye ve Manisa ekonomisinin önemli göstergelerinden olan ithalata ait verilere Tablo 3'te yer verilmiştir. Türkiye'nin toplam ithalatı değerlendirildiğinde, küresel krizin olumsuz etkisiyle 2009 yılı ithalat rakamının yaklaşık %30 düştüğü görülmektedir. 2010-2013 yıllarında artış göstermiş ve bu artış 2013 yılında 251 milyar dolar ile zirveye ulaşmıştır. 2014-2016 yılları arasında ithalat dizginlenmeye çalışılsa da 2017 yılında bir önceki yıla göre %15'lik bir artış göstermiştir. Manisa'nın ithalatı da 2013-2014 yılları dışında Türkiye'nin ithalatına paralellik göstermiştir. Manisa'nın Türkiye'nin toplam ithalatından aldığı pay son yıllarda %1.35 seviyelerinde seyretmektedir.

Tablo 3: Türkiye ve Manisa İli İthalat Değerleri (Bin ABD Doları)

Yıl	Türkiye / Manisa	Toplam İthalat	Toplam İthalata Oranı (%)
2008	Türkiye Manisa	201.963.574 844.642	0,42
2009	Türkiye Manisa	140.928.421 598.545	0,42
2010	Türkiye Manisa	185.544.332 2.963.095	1,6
2011	Türkiye Manisa	240.841.676 3.632.199	1,51
2012	Türkiye Manisa	236.545.141 3.618.465	1,53
2013	Türkiye Manisa	251.661.250 2.926.372	1,16
2014	Türkiye Manisa	242.177.117 3.398.109	1,4
2015	Türkiye Manisa	207.234.359 3.303.398	1,59
2016	Türkiye Manisa	198.618.235 2.702.136	1,36
2017	Türkiye Manisa	233.797.921 3.148.003	1,35

Kaynak: TÜİK, 2018, İllere Göre İthalat İstatistiklerinden derlenmiştir.

TÜİK (2018) verilerine göre Türkiye'den en çok ihracat yapılan ülkeler arasında Almanya, İngiltere, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak ve ABD ön sıraları alırken; Manisa'nın ihracatında Almanya, İngiltere, Polonya, Bulgaristan ve Macaristan (Manisa Valiliği, 2018) başta olmak üzere diğer Avrupa Birliği ve dünyanın birçok ülkeleri pay almaktadır. İlk iki ülke dışında ihracat yapılan ülkelerde farklılık bulunmaktadır.

Tablo 4: Manisa'nın En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler

İthalat Yapılan Başlıca Ülkeler	İhracat Yapılan Başlıca Ülkeler
Almanya	Almanya
Polonya	İngiltere
İtalya	Polonya
Romanya	Bulgaristan
Çin Halk Cumhuriyeti	Macaristan

Kaynak: Manisa Valiliği, Sayılarla Manisa İstatistiklerinden derlenmiştir.

Yine TÜİK (2018) verilerine göre Türkiye en çok Çin Halk Cumhuriyeti, Almanya, Rusya, ABD ve İtalya'dan ithalat yaparken; Manisa ise en çok Almanya, Polonya, İtalya Romanya ve Çin Halk Cumhuriyetinden ithalat yapmaktadır.

Türkiye'nin 2017 yılında ihracatında öne çıkan ürün grupları sırasıyla motorlu kara taşıtları (87. Fası), makinalar, mekanik cihazlar ve aletler (84. Fası) ve kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller (71. Fası) olurken; Manisa'nın ihracatında önce çıkan ürün grupları makinalar ve TV'ler (84-85. Fası), plastikler (39-48. Fası), zeytin, tavuk ürünleri (01-24. Fası), otomotiv ürünleri (86-89. Fası) ve demir-çelik ürünleri (72-83. Fası) olmuştur (Tablo 5).

Tablo 5: Manisa'nın Dış Ticarete Öne Çıkan Ürün Grupları

İthalatta Öne Çıkan Ürün Grupları	İhracatta Öne Çıkan Ürün Grupları
84-85. Fası: Makinalar-TV'ler	84-85. Fası: Makinalar-TV'ler
39-48. Fası: Plastikler	39-48. Fası: Plastikler
72-83. Fası: Demir-Çelik	01-24. Fası: Zeytin, Tavuk Ürünleri
90-96. Fası: Optikler, Saatler	86-89. Fası: Otomotiv Ürünleri
86-89. Fası: Otomotiv Ürünleri	72-83. Fası: Demir-Çelik

Kaynak: Manisa Valiliği, Sayılarla Manisa İstatistiklerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin 2017 yılı ithalatında başı çeken ürün ve ürün grupları arasında mineral yakıtlar ve mineral yağlar (27. Fası), makinalar, mekanik cihazlar ve aletler (84. Fası) ve elektrikli makine ve cihazlar, TV'ler (85. Fası) yer alırken; Manisa'nın ithalatında makine ve cihazlar, TV'ler (84-85. Fasılar), plastikler (39-48. Fası), demir-çelik ürünleri (72-83. Fası), optikler ve saatler (90-96. Fası) ve otomotiv ürünleri (86-89. Fası) ön sıralarda yer almaktadır (Tablo 5).

Tablo 6: Manisa'da (+50.000.000 \$) İhracat Yapan Sanayi Kuruluşları

İl Sıra No	Türkiye Sıra No	Kuruluş Adı	İhracat Değeri (\$)
1	6	VESTEL Ticaret A.Ş.	2.004.029.094
2	33	BOSCH Termoteknik Isıtma ve Klima San. Ve Tic. A.Ş.	281.131.901
3	34	İNDESIT Company Beyaz Eşya Paz. A.Ş.	252.760.534
4	55	MAXION İNCİ Jant San. A.Ş.	192.406.346
5	169	STANDART Profil Otomotiv San. Ve Tic. A.Ş.	77.031.426
6	183	NORM Cıvata San. Ve Tic. A.Ş.	72.782.536
7	189	STANDART Profil Ege Otomotiv San. Ve Tic. A.Ş.	71.571.840
8	190	YONCA Gıda San. İşl. İç ve Dış Tic. A.Ş.	71.564.622
9	198	SARTEN Ambalaj San. Ve Tic. A.Ş.	69.708.843
10	199	ÖZGÜR Tarım Ürünleri İnş. San. Tic. A.Ş.	69.449.751

Kaynak: Manisa Valiliği, Sayılarla Manisa İstatistiklerinden derlenmiştir.

Türkiye İhracatçılar Meclisi 2017 yılında en çok ihracat yapan ilk bin firma listesinde 100 milyon doları geçen 5 firma yer alırken, 20 milyon dolar ve üzeri ihracat yapan 32 firma bulunmaktadır. Söz konusu listeye göre 50 milyon doları geçen Manisalı firmalar tablo 6'da gösterilmiştir. Tablo 6'da yer alan firmalar incelendiğinde bu kuruluşların Manisa'nın en çok ihraç edilen ürün gruplarını üreten firmalar olduğu görülmektedir.

2. Manisa Gümrük Müdürlüğü Özelinde Manisa'nın Dış Ticaretine İlişkin Temel Dinamikler

Araştırmanın önceki bölümlerinde Manisa'da yerleşik firmaların oluşturduğu ihracat ve ithalat değerleri, en çok ihracat yapılan ülkeler ve mal grupları Türkiye bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirilirken, bu bölümde Manisa Gümrük Müdürlüğü özelinde dış ticarete ilişkin dinamikler incelenmektedir. Bu bağlamda; dış ticaret rakamları, ihracat ve ithalat yapan firma sayısı, Manisa'daki antrepo ve geçici depolama yerlerinin sayısı ile dâhilde işleme izin belgesi, nihai kullanım ve geçici ithalata ilişkin bilgiler Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Manisa Gümrük Müdürlüğü Özelinde Dış Ticarete İlişkin Dinamikler

Dış Ticaret Rakamları (USD)					
2015	USD	2016	USD	2017	USD
İthalat	757.570.802,76	İthalat	752.282.329,36	İthalat	813.095.397,00
İhracat	736.123.858,95	İhracat	744.070.526,54	İhracat	741.657.984,00
İthalat - İhracat Yapan Firma Sayısı					
2015		2016		2017	
Firma	Adet	Firma	Adet	Firma	Adet
İthalat	105	İthalat	93	İthalat	105
İhracat	158	İhracat	186	İhracat	207
Antrepo Sayıları					
2015		2016		2017	
Adet	5	Adet	4	Adet	2
Geçici Depolama Yeri					
2015		2016		2017	
Adet	1	Adet	1	Adet	1
Dâhilde İşleme İzin Belgesi (DİİB)					
2015		2016		2017	
Adet	24	Adet	41	Adet	34
Nihai Kullanım					
2015		2016		2017	
Adet	29	Adet	33	Adet	33
Geçici İthalat					
2015		2016		2017	
Adet	47	Adet	33	Adet	117

Kaynak: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2018.

Tablo 7'deki veriler incelendiğinde, Manisa Gümrük Müdürlüğü özelinde 2015 yılında yaklaşık 757.6 milyon ABD doları olan ithalatın, 2017 yılında 813.1 milyon dolara çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan Manisa'dan 2015 yılında 736.1 milyon dolarlık ihracat yapılırken 741.7 dolarlık bir ihracat söz konusu olmuştur. Rakamlar incelendiğinde toplam ihracat ile ithalatın birbirine yakın seyrettiği anlaşılmaktadır. 2017 yılı verilerine göre Manisa'da 105 ithalatçı firma bulunurken 207 ihracatçı firma bulunmaktadır. Antrepo ve geçici depolama alanlarının sınırlı olduğu Manisa'da yıllar itibarıyla DİİB, nihai kullanım ve geçici ithalat sayılarının da arttığı görülmektedir.

Sonuç

Manisa ilindeki ihracat değerleri, TR33 bölgesinde İzmir hariç diğer illerin üzerinde olmasına rağmen ihracat değerlerindeki artış oranı diğer illerle kıyaslandığında düşüktür. Türkiye ihracatında ilk sıralarda yer alan motorlu kara taşıtları, makineler ve demir-çelik ürünleri gibi fasıllar Manisa ilinin ihracatında da yüksek paya sahip olduğundan Manisa ilinde en çok ihracatı yapılan sektörler ülke ihracatındaki önde gelen sektörlerle paralellik göstermektedir. Ülkenin en çok ihraç ettiği ürünlere ilaveten TV ve iklimlendirme aletleri, zeytin, tavuk ürünleri ve meyve-sebzeler Manisa ilinin ihracatında göze çarpan sektörlerdir.

Türkiye ve Manisa ithalat açısından değerlendirildiğinde, makine ve cihazlar dışında ithalatta önde gelen sektörler farklılık göstermektedir. Ülke ithalatında mineral yakıtlar ve mineral yağlar başı çekerken, Manisa'da daha çok TV ve diğer makine aksamaları, plastikler, optik ve saatler ithal edilmek-

tedir. Manisa'da ihracat ve ithalat sektörlerinde benzerlik olması ihracatın büyük bir bölümünün ithalata bağımlı olduğunun göstergesidir.

Manisa Gümrük Müdürlüğü özelinde Manisa'nın dış ticaretine ilişkin dinamikler incelendiğinde, ihracatın hemen hemen ithalatı karşıladığı, ihracatçı firma sayısında artış yaşandığı ancak hemen hemen ihracatçıların yarı sayısındaki ithalatçıların daha fazla ithalat yaptığı anlaşılmaktadır, Manisa'da sınırlı sayıda antrepo ve geçici depolama alanı bulunurken, dahilde işleme, nihai kullanım ve geçici ithalatta yıllar itibarıyla artış yaşanmıştır.

Dünyanın ekonomi alanında en önde gelen dergilerinden olan Financial Times'ın yayın organı fDiMagazine tarafından Manisa'ya, 2004-2007 yılları arasında Avrupa'da geleceğin şehirleri kategorisinde Güney Avrupa'nın en iyi gelecek vaat eden ve maliyetler açısından en uygun maliyetli (karlı) yatırım kenti ödülü verilmiştir (fDiMagazine, 2007, s.1). Bu ödülü almasında yatırım için gerekli alt yapının olması, vergisel avantajlar ve İzmir limanlarına yakınlık gibi faktörler ön sırada yer almaktadır. Manisa'da hali hazırda faaliyet gösteren Bosch, Indesit, Ferrero, Schneider, Accell, Frito Lay, Rexam, Viessmann, Imperial Tobacco gibi yabancı yatırım firmalarına ödüller alındıktan sonra Mitsubishi Electric ve Pepsi gibi firmaların eklenmesi kesinlikle tesadüf değildir.

Manisa Organize Sanayi Bölgesi'nin yanı sıra Saruhanlı yakınlarına kurulacak tarım ve makine ihtisas organize sanayi bölgesi ile Manisa'ya yeni yatırımlar çekilecek ve dolayısıyla katma değeri göreceli yüksek ürün ihracatında artış görülecektir.

Manisa sanayi şehri olmasının yanında Türkiye'nin en önde gelen tarım şehirlerinden biridir. Organik tarım ve iyi tarım uygulamaları ile sürdürülebilir üretim teknikleri ile devlet tarafından desteklenmektedir. Ayrıca, tarımsal ürünlerin üretilmesinde, fiyatlandırılmasında dağıtımında ve tanıtımında aktif rol alınabilmesi için küçük ölçekli tarım işletmelerinin tarımsal örgütler (Uysal, 2013, s.498-516) veya kooperatifler altında toplanması önerilebilir.

Ülkemizin de önde gelen sorunlarından olan katma değeri yüksek ürünlerin üretilmemesi Manisa için de geçerli bir sorundur. Bu anlamda işletmelerimizin gelişen teknolojiye ayak uydurarak yeni ürünler üretmeleri, mevcut ürünlerine katma değer sağlamaları, doğru ve sürdürülebilir bir uluslararası pazarlama yaklaşımını benimsemeleri hem Manisa hem de ülkemiz adına gerekli ve önemlidir. Manisa'daki firmalar için uluslararası ihtisas fuarlarına bireysel/millî düzeyde katılma, profesyonel arama motoru optimizasyonu (SEO) yapılarak arama motoru pazarlamasına yönelme, Ticaret Bakanlığı'nın destek ve onay verdiği elektronik pazaryerlerine (işletmeden işletmeye e-ticaret sitelerine) üye olma, İş adamı derneklerine üye olarak yurtdışı gezilere katılma, Ticaret Müşavirlikleri, İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterlikleri, Ticaret ve Sanayi Odaları aracılığı ile müşteri edinme yöntemleri önerilebilir.

Kaynakça

- Akpınar, R. ve Keskin, R. (2018). "Manisa İlçeleri Sanayi Göstergelerinin Tematik Haritalanması". Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 5(1). 5-16.
- Büyükeksi, M. (2017). "İhracat Neden Azaldı?" Türkiye İhracatçılar Meclisi Basın Odası, (Erişim: 29/06/2018) <http://www.tim.org.tr/tr/basin-odasi-gundem-ihrcat-neden-azaldi.html>
- Çavuşgil, S.T., Knight, G., ve Riesenberger, J.R. (2012), International Business: Strategy, Management And New Realities, 2. Edition, Pearson-Prentice Hall, New Jersey.
- Çelik, A.A. (2017). "Bir Yatırım Merkezi Olarak Manisa'nın Dinamiklerinin Değerlendirilmesi". MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi. 15(4). 285-312.
- Dursun, İ.T. (2013). "Manisa'nın Rekabetçilik Düzeyi Üzerine Bir Değerlendirme". Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 11 (3). 518-530.
- fDiMagazine, (2006), "European Cities and Regions of the Future Awards", <https://www.fdiintelligence.com/content/search?SearchText=manisa&top-search-submit=Search> , (Erişim: 16/04/2018)
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, (2018). "Manisa Gümrük Müdürlüğü Bakanlık Raporu.
- Manisa Valiliği, (2018). "Sayılarla Manisa" İstatistiklerinden derlenmiştir. www.manisa.gov.tr/sayilarla-manisa, (Erişim: 01/07/2018)
- Özleyen, E. ve Tepeci, M. (2017). "Manisa'da Yöresel Yemeklerin ve Lezzetlerin Turizmin Gelişimine Katkısının Belirlenmesi". Turizm Akademik Dergisi. 02 (2017). 139-152.
- TÜİK, (2018). "İllere Göre İhracat Verileri", (Erişim: 22.06.2018) http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.
- TÜİK, (2018). "İllere Göre İthalat" İstatistiklerinden derlenmiştir. www.tuik.gov.tr, (Erişim: 22/06/2018)
- TÜİK, (2018). "Manisa İli Dış Ticaret Verileri", (Erişim: 22/06/2018), http://www.manisa.gov.tr/kurumlar/manisa.gov.tr/documents/Planlama/sayilarla_manisa_2017.pdf
- Uysal, Ş. (2013). "Manisa İlinde Bitkisel Ürünler İhracatında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri". Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(3). 498-516.